

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра культурології

Курсова робота на тему:

«Семантика дзеркала в давніх культурах»

Виконала:

студентка ФГН-3
спеціальності 034 Культурологія
Молчанова Дар'я Владиславівна

Науковий керівник:

Доцент
Король Денис Олександрович

КИЇВ-2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ.....	6
1.1 Московсько-тартуська школа	6
1.2 Проблема семіотики дзеркала	8
РОЗДІЛ II. ОБРАЗ ДЗЕРКАЛА В ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ	14
2.1 Дзеркало як предмет культури	14
2.2 Дзеркала в давніх культурах.....	19
РОЗДІЛ III. ПРИКЛАДИ ТА ЗНАХІДКИ.....	37
ВИСНОВКИ	45
БІБЛІОГРАФІЯ	46

ВСТУП

Актуальність. Часто речі, які в широкому сенсі зазвичай вважають простою частиною повсякдення не тільки людей сучасності, а й давніх суспільств, насправді використовуються людьми не тільки для задоволення якихось потреб, а також наділяються певними естетичними, магічними, релігійними або міфологічними значеннями. На кожному історичному етапі змінювалося ставлення людини до речі, переосмислювався її статус і формувалася образ речі в культурі.

Дзеркало завжди мало високий семіотичний статус і вирізнялося великою кількістю функціональних ролей, тому давно зайняло місце не просто предмета-символа, а універсалії культури. Феномен дзеркальності завжди цікавив не лише дослідників, а й займав думки звичайних людей. Відображення в дзеркалі часто пов'язувалося з чимось невідомим, «високим», для деяких давніх народів ті магічні можливості дзеркала, якими вони його наділяли, здавалися чимось ворожим, злим, часто за уявленнями давніх людей дзеркала могли принести нещастя. Подібні уявлення, як можна помітити, збереглися і до сьогодні у прикметах та повір'ях. Були також і народи, які, навпаки, вважали, що дзеркало і нанесені на нього орнаменти могли принести власнику добробут і щастя, а дзеркальні амулети оберігали людину від зла.

Багато питань з приводу ролі дзеркала, його значення та функціональних особливостей досі залишаються відкритими. Саме тому подібна неоднозначність у трактуванні ролі та можливостей дзеркала, а також простір його використання, який у давніх народів часто так чи інакше стосувався релігійних та магічних практик, дають можливість пов'язати семіотичне значення дзеркала з уявленнями та способом життя людей давніх суспільств, прослідкувати історичну функціональність дзеркала і важливість дослідження його семіотики для сучасної науки.

Ступінь наукової розробки питання. Об'єктом дослідження археологічної науки є металеві дзеркала, техніка і еволюція їх виробництва. Найбільш повно вивчені бронзові дзеркала знайдені на територіях Далекого Сходу (Є. І. Лубо-Лесниченко, Г. Г. Стратонович, Е. В. Шавкунов), Середземномор'я (З. А. Блімовіч, Л. Конгдон), Середньої Азії (Е. Маккей, В. І. Саріаніді, К. Ф. Смирнов, А. М. Хазанов). Численні знахідки бронзових дзеркал в похованнях різних народів стародавнього світу визначили інтерес етнографів до питання про їх функціональне призначення. Реконструкції сакральної семантики дзеркал і їх функцій в ритуалах традиційних народів присвячені етнографічні дослідження М. Б. Кенін-Лопсана, Б. А. Литвинського, Д. С. Раєвського, А. М. Хазанова, Е. В. Шавкунова. Окремі аспекти символіки дзеркала і відображення в міфології і фольклорі народів світу розглянуті в роботах А. Н. Афанасьєва, А. Ф. Лосєва, М. І. Нікітіної.

За всю історію дзеркала образ предмета багаторазово знаходив відображення в пам'ятниках літератури і образотворчого мистецтва і представляє багатий матеріал для досліджень. Окремі аспекти літературних образів дзеркала в творах ряду письменників розкриті в роботах О. Б. Вайнштейна, Ж. Женетта, Л. А. Сафроновой, А. Ханзен-Леве. До проблеми художнього образу дзеркала в образотворчому мистецтві зверталися В. Камінь, Ю. М. Лотман, М. Н. Соколов. Слід зазначити статті Д. Н. Молока, В. М. Турчина, М. Б. Ямпільського, присвячені проблемі зміни семантики дзеркала і його образу в історії культури з давніх часів до ХХ століття.

Ідея дзеркального відображення і метафора дзеркала в історико-філософському дискурсі представлені в дослідженнях Б. Л. Борухова, А. Ф. Лосєва, О. А. Чулкова. Семіотичні можливості феномена дзеркала розглянуті в роботах Ю. М. Лотмана і У. Еко.

Незважаючи на велику кількість публікацій, присвячених темі дзеркала, більшість робіт страждають істотним недоліком: як правило, вони звертаються

тільки до одного з багатьох аспектів феномену дзеркала. Тобто розглядають дзеркало як предмет матеріальної культури, як твір декоративно-прикладного мистецтва, як образ в художньому творі одного з видів мистецтв або в рамках обмеженого історичного періоду. На тлі значного числа публікацій з археології, етнографії, історії та мистецтвознавства виявляється недостатня кількість комплексних досліджень історії предмета.

Об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом дослідження цієї роботи є дзеркало і контексті культури. Таким чином предметом дослідження є семіотика дзеркала у культурі давніх народів і його значення у релігійно-магічних уявленнях давніх суспільств.

Мета і завдання. Метою дослідження є вивчення семіотики дзеркала через його використання у релігійно-магічних практиках давніх суспільств та з'ясування особливостей статусу дзеркала в давніх культурах.

Таким чином завданнями дослідження є:

- Прослідкувати становлення дзеркальної термінології в історії.
- Визначити роль дзеркала як предмета культури.
- Дослідити релігійно-міфологічне підґрунтя семіотики дзеркала в культурах давніх суспільств.
- Дослідити сфери використання дзеркала як предмета, що наділений певними особливими магічними якостями, у контексті різних культур.
- Проаналізувати знахідки та пам'ятки різних культур давнини, що є яскравими прикладами наділення дзеркала певною особливою семіотикою.

Методи. Історико- та порівняльно-типологічний, структурно-семіотичний, структурно-функціональний.

Структура роботи. Дана робота складається зі вступу, трьох розділів, перший і другий з яких поділяється ще на два підрозділи, висновків та бібліографії. Загальний обсяг курсової роботи складає 50 сторінки.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ

1.1 Московсько-тартуська школа

У 1960-х роках в Москві і Тарту почала розроблятися новаторська структурно-семіотичний теорія, в основі якої лежало уявлення про культуру як систему знаків. Вона об'єднала різнобічних вчених: лінгвістів, математиків, істориків, літературознавців і етнографів, які прагнули переорієнтувати гуманітарні науки. Зробити їх «справжніми», подібними точним і природничим наукам.

Загалом тартуська школа стала першим науковим напрямком, науковою школою, в строгому сенсі цього слова. З чітким формалізмом термінології, зі своєю власною мовою і формою мислення, з яким окресленням тих питань і тих відповідей, зміст яких становить взагалі сенс поняття «школа».

У 1960-і роки семіотика, яка існувала у Москві і Тарту, була частиною структуралізму. Перший том Тартуської «семіотики» містив «Лекції по структуральній поетиці» Ю. М. Лотмана. В. Живов пише: «Ця книга, так само як і увесь напрям загалом, виростала із пафосу сценізму, з протиставлення нової, «справді наукової» гуманітарної науки з традиційними гуманітарними студіями, зовсім не схожими на той науковий еталон, який задавали такі науки, як математика, фізика або біологія» [Живов 2009].

Живов також згадує програмну статтю Ю. М. Лотмана «Літературознавство повинно стати наукою», в якому Лотман прописує певний «ідеал» гуманітарія, з якого виходило, що літературознавцю і літературознавству загалом потрібно було наслідувати лінгвістику і за її прикладом уподібнитися в своїх методах і установах іншим «справжнім» наукам – фізиці, хімії, біології [Лотман 1967, с. 95 / цит. за Живов 2009]. Семіотика бачилася тоді переважно як екстраполяція лінгвістики на суміжні гуманітарні сфери (зокрема, на літературознавство), проте відмінностей у

предметах лінгвістики та літературознавства все ж таки ніхто не заперечував [Живов 2009].

Література розглядається як одна з семіотичних систем. Живов характеризує московсько-тартуську семіотику 60-их років як байдужу «до змістовного боку справи» [Живов 2009], проте у 1970-х роках московсько-тартуська школа все ж таки пережила певну «еволюцію» і почала звертати увагу на більш змістовні завдання (в тому числі і історико-літературні), завдяки чому з'являються більш нюансовані способи аналізу [Живов 2009].

Взагалі московсько-тартуська школа позиціонувала себе як єдину в Радянському Союзі вільну гуманітарну науку, проте Живов зазначає, що це було певним перебільшенням. Дещо, досить осмислене і вільне, було і за межами московсько-тартуської семіотики (наприклад, літературознавчі праці Л. Гінзбург або А. В. Михайлова), але це були поодинокі постаті, а не рух. Схоже, що єдино вільним академічним гуманітарним рухом московсько-тартуська семіотика дійсно була, і ця одиничність також істотно відрізняла її від подібних напрямків західної гуманітарної думки [Живов 2009]. Велика різниця тут проявлялася в тому, що західноєвропейська наука існувала в умовах ідеологічного плюралізму, тоді як у радянському просторі вона «виживала» під диктатом (в 1960-і роки цілком помірним) єдино правильної комуністичної ідеології.

Проте точно можна сказати, що у московсько-тартуській школі у цей час існувало дуже широке й живе обговорення гуманітарних проблем, що можна побачити по публікаціям, що видавалися в Тарту. Наприклад, «Труди по знаковим системам». Тут були і літературознавство, і вивчення фольклору, і етнографія, і культурна історія, і інформатика, і психологія, і нейрофізіологія. Цілком зрозуміло, що ця широта інтересів могла стати причиною розмежуванням, і в 1970-ті – на початку 1980-х років це розмежування намічається досить явно. В основному мав місце просто рух в різні боки,

розмивання загального, яке, однак же, в якийсь мінімальний ступінь зберігалось [Живов 2009].

Протягом двох десятиліть, на які припадає пік активності школи, її представники працювали в різних напрямках семіотики, випробувавши безліч методів семіотичного аналізу: від раннього інтересу до математичного моделювання, кібернетиці та теорії інформатики до робіт по культурній історії і культурної антропології, дисциплін, що не були систематично розвинені в СРСР.

В середині 1980-х років московсько-тартуська школа остаточно розпадається. Хоча деякі її члени продовжували відчувати свою приналежність до певної ідейної єдності і ображатися на тих, хто від цієї єдності відпадає. На середину 1980-х років припадає і кінець радянської влади, зникнення того ідеологічного гніту, який волею-неволею об'єднував вчених, які прагнули зберегти свободу. Люди починають роз'їжджатися – відправлятися викладати в різні країни Європи і Америки, хто на час, хто назавжди. І в самій Росії аудиторія змінюється: у молодих гуманітаріїв з'являється куди більш широкий кругозір, ніж у їхніх попередників, і діалогічні стратегії переживають неминучі зміни [Живов 2009].

З кінцем радянської епохи закінчується і московсько-тартуський структуралізм. Попри всі обмеження, що були викликані радянською владою, у свій час московсько-тартуська семіотика була справжнім живим гуманітарним рухом, тому багато результатів досліджень зберігають свою значимість і досі, хоч і потребують деякого оновлення.

1.2 Проблема семіотики дзеркала

Вперше проблема дзеркала як семіотичного механізму була поставлена досить чітко у «Алісі в Задзеркаллі» Льюїса Керролла. Ця тема продовжувала зберігати наукову актуальність і надалі, про це свідчить, з одного боку, симпозіум, спеціально проведений весною 1986 р. Лабораторією історії і

семіотики Тартуського університету і присвячений проблемам семіотики дзеркала, і, з іншого, – поява таких досліджень як «Дзеркало» Умберто Еко [Лотман 1988, с. 3].

Так, семіотиці дзеркала і дзеркальності був присвячений цілий випуск праць Тартуського університету. Однак в цьому збірнику проблема відображення об'єкта в дзеркалі, або дзеркального відображення, обговорювалася найменш докладно, хоча відношення дзеркального відображення до системи семіотичних знаків, безумовно, є проблемою [Каневская 2003].

Згадана вище стаття Умберто Еко демонструє два можливих підходи до проблеми семіотики дзеркала. Італійський вчений, аналізуючи можливість дзеркала як деякого оптичного об'єкта виступати в якості знака, розглядає місце дзеркала в індивідуальній (перш за все побутовій) практиці людини [Еко 1983]. Відштовхуючись від психоаналітичної концепції Лакана про «дзеркальну стадію» як певний віковий етап в оволодінні людини своїм тілом, він вивчає дзеркало як інструмент індивідуального самоствердження.

На думку Еко, ми можемо назвати знаком будь-який феномен, здатний передавати інформацію (від банального дорожнього знаку і до міфу). Процес передачі інформації складається з серії процедур кодування та декодування, за допомогою яких всім учасникам відкривається значення (більшості) переданих знаків. Що ж стосується дзеркального відображення, то Еко зазначає, що воно не є іконічним образ об'єкту, що відбивається, оскільки віддзеркалює об'єкт без передачі його значення: «Дзеркало не «переводить»; воно відображає те, що в нього потрапляє, саме таким, яким це в нього потрапляє. Воно правдиво до нелюдського рівня, і це добре відомо тим, хто, дивлячись у дзеркало, усвідомлює, що не може більше себе обманювати ... Наш мозок інтерпретує інформацію, сприйняту сітківкою; саме ж дзеркало не інтерпретує об'єкт» [Еко 1983, с. 207—208].

Проте Еко не включає дзеркальне відображення до складу семіотичних знаків. Один з головних аргументів Еко проти включення дзеркального відображення в клас семіотичних знаків – неможливість передачі дзеркального відображення в клас семіотичних знаків – неможливість передачі дзеркального від дійсного спостерігача (що відбивається в дзеркалі) іншій людині, оскільки очікуваний результат – це зникнення відображення першого спостерігача і поява відображення нового спостерігача. Таким чином, на думку Еко, дзеркальне відображення не зберігає яку б то не було інформацію і не передає її від одного реципієнта іншому [Еко 1983].

Проте багато вчених розглядає дзеркало як феномен семіотики культури, що вводить необхідність контексту (проблеми симетрії, логіки можливих світів, міфології). Оскільки дихотомія внутрішнього (культурного) та зовнішнього просторів складає універсальї семіотики культури, особливого значення набуває межа між ними. Цим визначається і інтерес до дзеркала для семіотика культури: дзеркало в більшості випадків виступає як межа семіотичної організації та межа між «нашим» і «чужим» світами (при будь-якому заповненні, від «я-ти» до «до смерті-після смерті»). З цієї точки зору переміна правого-лівого стає знаком більш загальної закономірності: структурної переорганізації [Лотман 1988, с. 4]. Таким чином, найпростіші дзеркальні ефекти: зміна правого і лівого, зовнішнього і внутрішнього постають як певна дезорганізація. Дзеркало в історії культури виявляється семіотичним механізмом опису «чужих» для нас структур.

В. Синкевич розглядає три етапи становлення дзеркальної термінології в історії. Він зазначає, що в античності, в рамках міфологічної свідомості, ні в наступні часи, в рамках релігійної свідомості, поняття «відображення» як «самостійного» не було. Точніше, воно було, але розумілося як «дзеркальне відображення», у всіх найменуваннях видно нерозривний зв'язок з дзеркалом. Дзеркальні коріння присутні в поняттях, що описують процес мислення, пізнання. Причому не тільки в давнину, але і в сучасних мовах [Синкевич 2006].

Перший етап він пов'язує з античністю. В рамках міфологічної свідомості образ дзеркала служить мірою загального взаємозв'язку всіх явищ, які описуються дзеркальним мисленням, дзеркальним відображенням і т. і..

Синкевич коротко викладає термінологію давньогрецької мови, пов'язаної з дзеркалом. Основні терміни: «εἶς-οπτρον» – дзеркало; «χάτ-οπτρον» – дзеркало, точне відображення, ознака, видимість. Цікаво виглядає назва «εἶς-οπτρον», яка складається з «εἶς» – приставки зі значенням проникнення, і «οπτρον», де «οπτός» – бачити, дивитися. Більш складна приставка «χάτ», де і мета, спосіб, образ, спрямованість, протидія, перехідність і т. і. в залежності від конкретного поєднання. Аналогічний зв'язок з процесом пізнання, який в міфологічній історичній свідомості мав споглядальний характер, наприклад, слово «εἶδω» – бачити, споглядати, дивитися, пізнавати і його похідні: «εἶδωλον» – видіння, привид, подоба, видимість; відображення, віддзеркалення, образ, зображення, мислимий образ, уява, марення [Синкевич 2006].

Виявлення конкретно-чуттєвого поняття давньогрецької культури в "дзеркалі" дозволяє визначити культурно-історичні передумови формування деяких фундаментальних понять античної філософії. Виявляються предметні коріння поняття "εἶδος" – ейдос. За рахунок більш конкретного виявлення смислового змісту (через дзеркало) поняття «ейдос», мабуть, можна уточнити предметно-чуттєвий зміст і інших понять.

В рамках історичної свідомості «дзеркальний» механізм пізнавального процесу зазнає подальші зміни в механізмах абстрагування властивостей дзеркала. Тут і починається, на думку Синкевича, *другий етап*.

У латинській мові це проявляється в терміні «Speculum» – дзеркало, образ, подоба. В основному, через нього, а з XVII століття, через термін «Reflectore» – відбувався подальший розвиток суспільної свідомості.

У середні віки в релігійній свідомості через дзеркало також осмислювалося ставлення людини до світу. Я. Гуревич зазначає, що «Аналогія мікрокосмосу і макрокосмосу лежить у фундаменті середньовічної схоластики, бо природа розумілася як дзеркало, в якому людина може споглядати образ божий» [Гуревич 1972, с. 54, 59 / цит. за Синкевич 2006]. Тобто людина дивиться в природу, як в дзеркало, і в той же час знаходить її в самій собі. Синкевич згадує, що в роботі Алана Лілльського «Книга про ридання природи» природа вимальовувалася виключно в антропологічних фарбах, вона є лише «дзеркало», яке відображає в собі образ людини [Синкевич 2006].

Розвиток «дзеркала» в окремих релігійних світоглядах, сходиться своїм корінням до міфологічного сприйняття «дзеркала», його характеристики: з «порожнечю» (ніщо, мовчання, пауза, нуль); з свідомим характером пізнання, – «дзеркального» мислення, слова «εἶδω» – бачити, споглядати, і «εἶδωλον» – відображення, зображення і т. і.; і багатьох інших, які є передумовами для формування нових інтерпретацій світоглядних понять, зокрема, поняття бога.

Уявлення про дзеркало в європейському містицизмі перегукується зі східними уявленнями про дзеркало як порожнечі, ніщо. Я. Беме визначає бога як дзеркало, в якому ніщо не відображено, тобто в його «я» є тільки «ніщо». Відсутність визначеності предметно-чуттєвого змісту дзеркала на цьому етапі історичного розвитку, зумовило в подальшому таку барокову формулу – «бог як ніщо», яка, за твердженням А. В. Михайлова, відіграла велику роль у бароковій культурі [Михайлов 1970 / цит. за Синкевич 2006].

Третій етап В. Синкевич визначає сучасністю. Подальший розвиток пізнавальних можливостей людини обумовлено подальшим розвитком «дзеркальних» механізмів пізнавального процесу. Відомо, як зазначає Синкевич, що формування наукової і філософської термінології пов'язано з латинською мовою. Бо на латині були викладені в філософії до творів І. Канта всі основні західноєвропейські твори. Аналогічно і в науці. Потужний вибух

культури в епоху Відродження і Новий час пов'язаний з термінологічним процесом, який торкнувся і дзеркала. Тому до класичного "Speculum" – дзеркало, образ, подоба, додається «Reflexus», що відтворює ті ж відносини, але спочатку в «механічному» природознавстві, а потім був перенесений на інші сфери культури.

В результаті в сучасній західноєвропейській культурі, наприклад, в англійській, французькій, німецькій мовах, можна виділити три групи термінів, загальним для яких є наявність предметно-чуттєвого змісту «дзеркала»:

1. Перша група термінів відштовхується від «Speculum».
2. Друга від «Reflexus».
3. А в третій, в основному, присутня вказівка на матеріальний, предметний зміст дзеркала.

Отже, можна побачити, що проблема семіотики дзеркала, яка вперше, якщо можна так сказати, була показана у «Алісі в Задзеркаллі» ще наприкінці дев'ятнадцятого століття, хвилювала вчених як на радянському просторі, так і вчених Європи та Америки. Більшість вчених розглядає дзеркало як частину семіотики культури, проте є й певні виключення, як, наприклад, Умберто Еко, який цю позицію заперечував. Згідно його думки, дзеркало та дзеркальне відображення не виконує функцій семіотичного знаку. Але можна сказати, що, попри розбіжності у думках вчених, все одно у більшості своїй дзеркало розглядається як певний символ та предмет пізнання. Значення самого слова «дзеркало» тим чи іншим чином завжди стосувалося процесу пізнання або споглядання, завдяки чому дзеркалу як речі надавався статус предмета, що мав змогу показувати та пояснювати «чужі» для розуміння людей структури.

РОЗДІЛ II. ОБРАЗ ДЗЕРКАЛА В ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ

2.1 Дзеркало як предмет культури

В історії культури, як пише Л. Лихацька, склалося поняття дзеркало, яке виступає в якості культурної універсалії. Загальність цього поняття обумовлена його масштабною універсальною функцією, яка простежується в різних галузях культури. Поняття «дзеркало», прийняте в культурології, наведене в енциклопедії «Культурологія. XX століття », має три значення:

1. Інструмент візуальної магії.
2. Міфологема відображення альтернативи реального.
3. Позиція і образ проєктованого бачення, універсалія культури [Лихацька 2011, с. 278].

В. Синкевич розглядає два рівня функціонування дзеркала як предмета культури. *Перший рівень* – рівень безпосереднього відображення дзеркалом світу, тобто безпосереднє, побутове, повсякденне поняття дзеркала. Для відображення таким дзеркалом об'єктів світу характерне зниження розмірності зображення, тобто в дзеркалі об'ємний світ відображається двомірно [Синкевич 2006].

Такий рівень функціонування дзеркала широко використовується в сучасній культурі. Тобто дзеркало виступає фізичним об'єктом, що володіє певними фізичними властивостями. Дзеркало як фізичний об'єкт співвідноситься з поняттям дзеркала, що функціонує в культурі.

У сучасній культурі дзеркало як фізичний предмет постійно знаходить застосування в природничо-наукових дослідженнях, у фізиці, в астрономії, в техніці, в фізичних приладах, в ультразвуковій апаратурі, як інструмент в медицині і т. і.. Сучасні оптичні системи, що включають дзеркальні поверхні, є обов'язковою частиною оптичних і оптико-електронних приладів, вони широко застосовують дзеркало оптичне, дзеркало акустичне, дзеркально-лінзові

системи, дзеркальні антени, дзеркальні ядра і т. і.. У різних галузях науки і, зокрема, в математичній науці використовуються поняття, пов'язані з дзеркалом: правило дзеркальної симетрії (правило Левшина), дзеркальне відображення світла і т. і. Постійно розширюється сфера застосування дзеркала як фізичного об'єкта [Лихацкая 2011, с. 278].

Спочатку роль дзеркала виконувала будь-яка поверхня, що була здатна відбивати, що дозволяла людині побачити своє відображення і ідентифікувати себе з цим зображенням (не випадково, перший сюжет з участю «дзеркала» – міф про Нарциса). Надалі носій культури почав виготовляти дзеркала сам, шляхом полірування твердих поверхонь. Так поступово «дзеркало-природний об'єкт» замінило «дзеркало-артефакт», штучно зроблений предмет, виготовлений за доступними технологіями і з доступних матеріалів в різні історичні періоди. З розвитком науки і техніки поступово удосконалювалася технологія виготовлення дзеркал для всієї різноманітності функціональних призначень. В історії культури дзеркало використовувалося як поняття в творах художньої творчості. Дзеркало в мистецтві може виступати і як образ, метафора, і як алегорія, і як символ, і як атрибут [Лихацкая 2011, с. 278].

Другим рівнем функціонування дзеркала за Синкевичем є рівень опосередкованого відображення дзеркалом світу, тобто коли дзеркало свідомо поміщено в об'єкт відображення. У живописі дзеркало поміщено в предмет картини як засіб домогтися повноти сприйняття за рахунок викривлення, а тим самим і розширення візуального простору картини. На даному рівні візуальний простір згортається, ущільнюється, невидиме стає видимим, актуально зримим. Візуальний простір стає більш повним, замкнутим і завершеним [Синкевич 2006].

У пам'ятках культури дзеркало виступає як художній образ в різних видах і жанрах художньої творчості (в творах літератури і образотворчого мистецтва). Наприклад, у творах образотворчого мистецтва епох Середньовіччя

і Відродження поняття і предмет – дзеркало – використовувалося в мистецтві як образ-символ. Це і атрибут Розсудливості (зі змією); символ голої Істини (дзеркало не бреше); символ Зору (одного з п'яти почуттів); символ Гордині, Суєти і розпусти (дзеркало, що відбиває сатанинський образ). Атрибут суєти і розпусти ототожнюється в ренесансній алегорії з Венерою, атрибутом якої в античну епоху було дзеркало. У релігійному мистецтві дзеркало – «speculum sine macula» (в перекладі з латинської мови – «чисте дзеркало») – належить Діві Марії – атрибут Гемініана (єпископа) [Лихацкая 2011, с. 278].

З розвитком культури роль дзеркала посилювалася й ускладнювалася, характер і сфери використання дзеркала постійно розширювалися. У сучасному мистецтві і дизайні дзеркальні ефекти відображення знаходять широке застосування.

Незважаючи на зміну епох і стилів, соціокультурних ситуацій образ дзеркала продовжує бути актуальним. Зараз ми знаходимо безліч прикладів, коли в історії культури і в сучасності образ дзеркала використовується широко і багатопланово в різних її галузях, в різних видах і жанрах художньої творчості. Включене в образну систему, дзеркало ускладнює композиційну і змістовну структуру художнього твору. Дзеркало як фізичний об'єкт, з його природними властивостями безпосередньо пов'язане з дзеркалом-образом в понятійному сенсі. Тому дзеркало як художній образ є багатовимірним.

У своїй роботі «Образ дзеркала у світовій художній культурі: узагальнення культурологічного досвіду» І. Петрова пише про те, що в художньому творі дзеркало може виконувати декілька функцій:

1. відсторонення (зняття різниці між предметом і відображенням);
2. інтерпретації (досягнення повноти образу за рахунок зміни відображення як однієї з його складових);

3. моделювання (зміна початкового образу в дзеркалі (дроблення, ускладнення) тягне за собою художні принципи варіювання, іносказання, інтроспекції, рефлексії);
4. композиційну (можливість дзеркала встановлювати кордони між буттям та небуттям, душею й тілом; дзеркальна симетрія як прийом композиційної логіки складає основу для парності ситуації; оборотності сюжету);
5. драматургічну (дзеркало може моделювати простір і час, завдяки дзеркалу може існувати «минуле» та «майбутнє»; з'являючись за переломної фази, дзеркало заводить психічні механізми пам'яті, асоціативності, уяви і включає власну логіку художнього часу) [Петрова 2017, с. 50].

Дзеркало-об'єкт і дзеркало-поняття застосовуються в культурі в одних і тих же хронологічних рамках. Фізична фундаментальна властивість дзеркала – відображення – використовується і в об'єкті і в понятті. Дзеркалу притаманний принцип симетрії (дзеркальна симетрія). Симетрія – один з найважливіших естетичних принципів, що визначають гармонію і відповідність, вона застосовується в різних видах пластичних мистецтв і дизайну. З огляду на те, що об'єкт, відображений в дзеркалі, і об'єкт, що відображується в дзеркалі, що розташовуються відносно один одного в симетричному відношенні, являють приклад дзеркальної симетрії, ми можемо говорити про бінарну сутність дзеркала [Лихацкая 2011, с. 279].

Поняття «дзеркало» дозволяє співвіднести два поняття: образ і проекція. У цьому аспекті найважливішим є не саме дзеркало-артефакт, а зображення, яке людина бачить в дзеркалі. Механізм дзеркала працює тоді, коли в цьому механізмі бере участь суб'єкт, що сприймає відображення. Дзеркало – важлива ланка в психосоціальному механізмі, в процесах самоактуалізації і соціалізації

суб'єкта. У соціокультурних процесах дзеркало проявляється одночасно і як артефакт, і як поняття.

Суб'єктивне сприйняття людиною зображення в дзеркалі породжує механізм, суть якого полягає у взаємодії суб'єкта і образу. Процес взаємодії суб'єкта зі своїм відображенням полягає в психологічних реакціях суб'єкта (оцінка, невдоволення, критичне ставлення і т.і.). Причому спостереження людиною свого зовнішнього вигляду і психологічного стану – безперервний процес. Так, дзеркало як відбиваюча поверхня в механізмі взаємодії з суб'єктом виконує функцію соціалізації. Дзеркало відображає образ суб'єкта, мінливого в своїх реакціях на самого себе [Лихацкая 2011, с. 279].

Складність цього механізму залежить від складності психічних реакцій суб'єкта. При цій взаємодії дзеркало є нерухомою субстанцією, а суб'єкт – рухомою субстанцією. У цьому полягає бінарний принцип дзеркала. Бінарність є умовою роботи механізму дзеркала. Це актуально саме в культурологічному сенсі. Образ дзеркала ілюструє бінарну систему відносин суб'єкта, носія культури і об'єкта культури [Лихацкая 2011, с. 279].

У семіотиці культури дзеркало є межа семіотичної організації, межа між «нашим» і «чужим» (потойбічним) світами.

Вважається, що дзеркало таїть в собі дивовижні магичні властивості.. Дзеркало не просто відображає реальність, а й творить свій власний світ, який часто називають задзеркаллям. Слугуючи кордоном між світами, дзеркало перетворюється в певний портал, вікно між реальністю «цією» і «іншою». Задзеркалля існує за своїми власними автономними законами, впливаючи на світ реальний. Так закріплюється у свідомості міфологема, пов'язана з інтерпретацією дзеркала як певного посередника з чимось невідомим. І в цьому прихована не тільки особлива привабливість дзеркала, а й небезпека. Задзеркалля інтерпретується як знак іншої організації, семантичного антисвіту [Клюева 2016, с. 24].

Сьогодні мистецтво освоює тему дзеркала і задзеркалля по містичним і окультним напрямкам, що йде корінням в міфологічну свідомість. Дзеркало інтерпретується і як ворота в Землю Обітовану, і як межа інобуття, за якою тягнеться інший світ. У будь-якому випадку, дзеркало інтерпретується як певний посередник з невідомим і «ворожим» [Клюева 2016, с. 25].

2.2 Дзеркала в давніх культурах

З найдавніших часів прийнято вважати, що дзеркало має амбівалентну природу, яка простежується на рівні як вищої, так і нижчої міфології. Згідно релігійно-міфологічним уявленням стародавніх суспільств, дзеркало символізує істину, самореалізацію, мудрість, розум, душу, відображення надприродного і божественного інтелекту, ясно сяючу поверхню божественної істини, вищий інтелект, відображений в Сонці, Місяці і зірках. Відповідно, дзеркало – це не тільки предмет, а й символ, який з давніх часів зайняв одне з провідних місць в віруваннях різних народів і різних напрямках філософії, при цьому символ складний і далеко неоднозначний. Разом з тим, віра в пророчу силу дзеркал визначила ритуальну функцію предмета в обряді ворожіння, і в традиціях багатьох народів дзеркало сприймалося як предмет, що має відношення до негативної магії [Кусаева 2016, с. 64].

Простота форм і порівняльна нескладність процесу виготовлення дзеркал, навіть при обмежених навичках в області обробки металу, дозволяють припустити більш-менш одночасну і незалежну появу дзеркал на різних і віддалених одна від одної територіях [Каримова 2013, с. 201].

Вважається, що першими осередками виробництва дзеркал були єгипетський, індо-іранський, сибірсько-китайський ареали. У Стародавньому Єгипті воно з'явилося в ускладненому культурою суспільстві 3000 років тому в епоху Давнього царства. У II тис. до н. е. з території Стародавнього Єгипту, Стародавнього Ірану, долини Інду і Сибіру дзеркала стали імпортувати в держави Середземномор'я, Середньої Азії і Далекого Сходу. Широко були поширені дзеркала і на території Євразії і Африки, що свідчить про їх

універсальність в культурі. Саме в II тис. до н.е. виробляються відмінні риси національних традицій в формах дзеркал, які умовно можна поділити на 6 типів. Настільки ж різноманітні матеріали, з яких вони виготовлялися.

Спочатку вони виготовлялися з чорного мармуру і обсидіану. Пізніше для них стали використовувати бронзу, іноді позолочену або посріблену. Такі дзеркала були злегка опуклими, так що з близької відстані в них виглядати було не можна. Форма їх найчастіше була круглою, рідше овальної, бо вони ототожнювалися з сонцем або місяцем. Такі дзеркала мали ручку в формі папірусівидної колони і завершувалися капітеллю у вигляді голови переважно жіночого божества.

Металеві дзеркала були відомі в усіх культурах до нашої ери. Круглі ручні і стоячі дзеркала з полірованого металу (бронзи, срібла, олова) з декоративною ручкою або підставкою були відомі в егейській Греції і Великій Греції з архаїчних часів [Синкевич 2006]. У Стародавній Греції дзеркала з'явилися в V ст. до н.е. Грецькі дзеркала діаметром не більше 20 см з вигляду схожі на сучасні туалетні дзеркальця з ручкою у вигляді колони, завершується капітеллю у вигляді сфінкса. У цій ручці робили отвір, щоб дзеркало можна було не тільки тримати, але і повісити на стіну. На зворотному боці містилася гравірування, яке зображало діонісійські або еротичні сцени, адже воно було атрибутом Діоніса й Афродіти і входило як магічний об'єкт в езотеричні культури. Кращими вважалися ті, на зворотному боці яких були пластичні рельєфи. Часто малюнки для них робили знамениті скульптори.

Такі стародавні металеві дзеркала були предметами вельми непрактичними. Вони темніли і іржавіли, і з часом в них нічого не можна було розгледіти. Уже тоді дзеркало вимагало обережного використання, його доводилося берегти від вологи і різні народи винаходили свої способи доглядати за дзеркалами. Дзеркала взагалі були предметами повсякденного використання і в античному світі – вони були атрибутами не тільки людей, а й

богів, і героїв. Так, наприклад, для воїна щит був не тільки зброєю, а й своєрідним дзеркалом. Тому в історії про Медузу зовсім не випадково щит став дзеркалом, завдяки якому Персей здобув перемогу [Кулешова 2018, с. 130].

Ручні дзеркала вироблялися вже в мікенську епоху. Дзеркала з гравіюванням у вигляді фігур і орнаментів з'являються у етрусків. У 5 столітті до н. е. в Греції було винайдено складне дзеркало. Його дзеркальна поверхня нерідко захищалася кришкою з прикрасами. З II століття до н. е. були відомі опуклі і увігнуті дзеркала і основна геометрія відображення дзеркалом предметів [Синкевич 2006].

У Китаї в IV ст. до н.е. з'явилися невеликі круглі бронзові дзеркала діаметром близько 15 см.

У Римі з'явилися портативні, «кишенькові» дзеркала. Вони використовувалися як амулети. Пізніше поширилися дзеркала на підставках. Так в Римі з'явився той тип дзеркал, який потім поширився в Європі через більш ніж тисячу років. Римляни і єгиптяни не знали скла, вони марно домагалися прозорості від олова і бронзи, і їх думки рухалася в одному напрямку – як уберегти свого двійника від корозії металу. Вони наполегливо намагалися зробити дзеркало з того, що знаходили під рукою, але готового матеріалу, здатного ідеально відобразити реальність, в природі не існувало [Кулешова 2018, с. 130].

Як вже було згадано, дуже часто дзеркала виступають моделлю для розуміння явищ свідомості та психіки. Про це пише Б. Борухов. Він зазначає, що найдавніші уявлення такого роду можна побачити саме в античності. За Ю. С. Степановим, «в античності усі уявлення про ідеальний світ були пов'язані з розумінням зору, світла, відображення в дзеркалі... Да і сам термін «відображення»... має в основі уявлення про просте явище – відображення світла від блискучої поверхні» [Борухов 1991, с. 110]. Борухов згадує Демокрита, що використовував аналогію дзеркала відносно до людського

сприйняття, а також Аристотеля, який, незважаючи на свою увагу до дзеркал, подібну дзеркальну метафору не приймав. Вже згодом, як зазначає Борухов, цю метафору відродив Фаворін по відношенню до «ідолів» (образів).

Він також пише про те, яке особливе місце займали дзеркала і «дзеркальна» метафора на Сході. Тут дзеркало здавна було оточене релігійним шануванням, дуже часто воно було синонімом душевної чистоти людини. Тобто дзеркало як метафора застосовувалося до людського духу, свідомості [Борухов 1991, с. 111].

Якщо вже згадувати про дзеркала на Сході, слід зазначити, що поряд з іншими видами експортних товарів китайські дзеркала є цінним матеріалом з історії зовнішніх зв'язків Середньої Азії. Дзеркала неодноразово копіювалися, що сприяло засвоєнню та переробці орнаментальних мотивів і сюжетів і збагачувало мистецтво віддалених від Китаю районів [Барінова 2012, с. 57].

Дзеркала були однією з важливих і найбільш популярних статей китайського експорту в Середню Азію, починаючи з моменту функціонування Шовкового шляху. Вони мали не тільки утилітарну функцію, але і сакральне значення. У традиційній китайській символіці, наприклад, вони асоціювалися з поняттям стародавнього дзеркала гу цзин або магічного дзеркала шень цзин, вважалися талісманом проти зла і мари, використовувалися для відвернення злих духів і впливів. Іноді це прямо виражалося в написі на дзеркалі. Також іноді дзеркало розглядалося як атрибут жіночого божества [Барінова 2012, с. 58].

За космогонічними уявленнями китайців дзеркало стало мініатюрною моделлю всесвіту [Барінова 2012, с. 58]. У Китаї дзеркало має сонячну і місячну символіку. Часто в пейзажній ліриці використовуються порівняння дзеркала з місяцем. Підтвердження цьому можна знайти й у обрядовій практиці: дзеркала особливого типу («місячні дзеркала») виставлялися на вулицю в повний місяць, роса, що осідала на них, використовувалася для

приготування жертвних страв і лікувального зілля. Крім того, дзеркало семантично пов'язане з громом і блискавкою: згідно з міфом, богиня блискавки Дянь-му зображується з двома дзеркалами. Вважалося, що Дянь-му освітлює блискавкою серця грішників, яких повинен покарати бог грому, тому її нерідко називають дзеркалом бога грому. А в буддійській філософії дзеркала наділялися очисними силами, вони входили в число вівтарного приладдя храмів і використовувалися для проведення обряду «очищення води» [Гольцова 2018, с. 59]. Також по даосько-буддійській філософії особистості спокійна і нерухома поверхня дзеркала уподібнювалась природі істинної людини, здатної просвітленим духом досягнути приховану суть речей [Барінова 2012, с. 58].

У китайській культурі дзеркало хоч і має зв'язок з потойбічним світом (поклавши дзеркало на тіло померлого, можна було його воскресити), воно не пов'язане з різного роду табу. Тут спостерігається зовсім інше ставлення до розколотих дзеркал. Наприклад, їх спеціально фрагментували і використовували при укладенні торгових угод, тоді «з'єднання уламків за місцем розлому в нерозривне ціле ставали гарантією реальності договору» [Дегтярева 2002, с. 60]. Звичай розламування дзеркала, наприклад, при розставанні подружжя, був широко поширений в Китаї починаючи з ханського часу. Згідно стародавній легенді при розставанні люблячі чоловік і дружина розбили дзеркало, і кожен з них взяв половинку в якості символу вірності. Коли через деякий час дружина зрадила чоловікові, її частина дзеркала перетворилася в сороку, полетіла до чоловіка і розповіла йому про зраду [Барінова 2012, с. 60]. Половинками дзеркал обмінювалися закохані, яких чекала розлука, їх фрагменти клали в поховання подружжя, щоб вони могли знайти один одного в потойбічному світі [Гольцова 2018, с. 60].

У Китаї особливе значення надавалося зображенням на дзеркалах. Наприклад, нареченим було прийнято дарувати весільні дзеркала із зображенням птахів. Орнамент, що складається з парних птахів, символізує

щасливий шлюбний союз, наприклад, мандаринові качечки – символ подружньої вірності. Л. С. Васильєв відзначав важливу роль орнаменту на дзеркалах в даоському культі оберегів: вважалося, що розвішані по дому бронзові дзеркала здатні боротися з нечистою силою. Дзеркало в китайській культурі не спотворювало простір, не створювало двійників, а показувало справжнє обличчя того, хто в ньому відображається, в ньому бачили свої злодіяння грішники в пеклі, воно допомагало виявити злих духів, побачити «в будь-якій жінці чарівницю-лисицю» [Гольцова 2018, с. 61].

Із Китаю дзеркала потрапили і до Японії ще в II-I ст. до н.е.. Вони мали круглу форму і робилися із бронзи, згодом подібні дзеркала почали виготовляти й у самій Японії. Спочатку (в стародавніх японських міфах: перший сувій «Кодзікі») образ дзеркала був не таким багатозначним. Він відсилає нас безпосередньо до міфу про великих богів і Аматерасу (символ зв'язку світу земного і божественного, символ Сонця, світла, життя і спасіння), а через неї і до міфу про божественне походження імператорської влади (символ її чистоти і непорочності, зв'язку влади божественної і земної) [Шевченко 2018, с. 171].

Потім же, вже в пізніх легендах («Душа дзеркала», «Дзеркало і дзвін», легенда про скульптора Хідарі Дзінгоро і «Дзеркало Мацями»), сильний вплив на семантику образу дзеркала зробила японська демонологія, яка активно розвивалася в той час, в роботу вводиться поняття «цукумогамі», і даосизм, привезений з Китаю. Так, дзеркало стало розглядатися як предмет живий сам по собі, що має «душу» і здатний відчувати [Шевченко 2018, с. 171].

Так, наприклад, О. В. Кулешова згадує про те, що в давніх культурах було не прийнято передавати дзеркало від власника до власника, адже вважалося, що воно має безпосередній зв'язок з людиною. І подібна традиція була і навіть збереглася у Японії – ні в одному антикварному магазині ви не побачите дзеркала, у якого колись вже був власник [Кулешова 2018, с. 130].

А. С. Шевченко виділяє декілька трактовок символу дзеркала в японській культурі:

1. дзеркало як символ зв'язку і єдності світу нашого, земного, з високим божественним або ж зі світом демонічних істот (пізніше);
2. модель Сонця, символ життя і світла;
3. символ благополуччя, порятунку і світу;
4. дзеркало як матеріально-символічне втілення божественної досконалості в реальному житті, символ божественного Абсолюту;
5. символ зв'язку небесної і земної могутності; чистоти, непорочності божественної імператорської влади;
6. дзеркало – символ позачасового зв'язку душ, посередник між теперішнім і минулим;
7. символ чистоти душі;
8. щирості, незаперечної істини (предмет-викривач);
9. символ з'єднання часових ліній, алегорія вічності історії, її циклічності [Шевченко 2019, с. 172].

Сам факт появи в дзеркалі відображення предметів, мабуть, здавався давній людині дивом. Людина, коли бачила себе в дзеркалі, бачила нібито свого двійника. В індоіранських віруваннях відома божественність одностатевих близнят і поклоніння їм. До них звертаються і їх закликають під час весіль, від них залежить щастя та плодючість наречених. У ведичній літературі ім'я їх – Ашвини. Ашвини – хранителі еліксиру життя, ліків і напоїв, божественні лікарі, заступники землеробства, дарувальники юності, охоронці безсмертя і процвітання [Каримова 2013, с. 209].

Подібне можна побачити і у зороастризмі, що є глибоко дуалістичною релігією, в якій дві головні фігури вважалися близнюками – Ахура Мазда і Ангра-Манью. Є й інші докази існування божественної сили двох. Зороастрійська пара Хаурватат і Амеретат представлені як Діоскури, а в епосі

зустрічається інша пара близнюків – Лухрасп і Гуштасп. В Авесті є і інші відображення культу близнюків. Божественні близнюки були божествами світла. Одного з Ашвинів називають *śukra* – «сяючий», інший – *rajata* – «срібний». Вони обидва носять титул *Subharati* – «власники світла» [Каримова 2013, с. 209].

У багатьох народів дзеркала, як і металеві предмети взагалі, служили для захисту від нечистої сили. В уявленнях багатьох народів душа людини знаходиться в її відображенні в дзеркалі або воді. Будучи зовнішньою по відношенню до людини, душа-відображення схильна до різних небезпек. Очевидно, віра в магичні можливості дзеркал – одна з причин, через яку люди тримали їх закритими в дерев'яних, тканинних, повстяних або шкіряних чохлах і мішечках. Дороге дзеркало клали в могилу разом з померлим з побоювання, що відображена в ньому душа живої людини могла бути забрана духом похованого. З іншого боку, і до цього дня у багатьох народів існує традиція завішувати всі дзеркала, якщо в будинку небіжчик [Фиалко 2011, с. 81].

Етнографічні дослідження дають нам широкий спектр розуміння магичного значення дзеркал серед різних народів. Одне з найбільш поширених уявлень про вплив дзеркала на людину є віра в те, що в дзеркалі, як і в воді, відбивається душа, відповідно страх викликає уявлення про те, що душа не зможе повернутися назад з дзеркала в тіло людини, що призведе до різних нещасть і до смерті. Такі уявлення були зафіксовані багатьма дослідниками, в тому числі і Д. Фрейзером у аборигенів Африки, Австралії та ін. [Вагнер 2012, с. 173].

Дзеркало служило знаряддям чаклунства і джерелом магичних сил, будучи пов'язаним з символікою сонця і світла, тому воно було атрибутом жриць і божественної влади. Певна роль відводилася йому і в обрядах відродження до нового життя після смерті. Дзеркала пов'язують і з астрономічними об'єктами, відводячи їм роль своєрідного сонячного календаря.

Ритуальну функцію дзеркал підтверджує і та обставина, що вони зустрічаються не тільки в жіночих, а й в чоловічих похованнях [Фиалко 2011, с. 81].

Також існують міфологічні уявлення, пов'язані з вірою в пророцьку силу дзеркал. Етнографічні джерела фіксують традицію ворожіння по дзеркальному відображенню у стародавніх іранців, етрусків, греків і римлян, слов'ян, а також народів Середньої Азії, Сибіру і Далекого Сходу. У переказах і легендах, прислів'ях і приказках дзеркало постає в образі «Всевидючого Ока», що володіє знанням про минуле, сьогодення і майбутнє. Витоки віри в пророчу силу дзеркал існують у зв'язку з сакральною семантикою предмета у міфологемах води і сонця. З одного боку, дзеркало успадковує символіку води, яка в міфології багатьох народів наділяла речей силою. На основі цих повір'їв сформувалася традиція ворожінь по водному відображенню, яке з часом замінює дзеркальна поверхня. Близькість міфологічних образів Сонця і Ока заснована на їх ролі в візуальному сприйнятті світу. Спорідненість понять Сонця, Ока і Дзеркала відбилася, по-перше, в етимології давніх мов, по-друге, в міфології і фольклорі в образах солярних божеств у вигляді Ока, що дивиться з небес на землю або Жінки-Сонця, що спостерігає за світом за допомогою дзеркала. Віра в пророчу силу дзеркал визначила ритуальну функцію предмета в обряді ворожіння. Образ «Всезнаючого Дзеркала-Ока», що володіє абсолютним знанням про світ і виступає символом всевидимості, широко поширений у фольклорі європейських народів, в міфах, переказах і художній літературі Стародавнього і Середньовічного Сходу [Рон 2004, с. 14].

Такі можливості дзеркал обумовлювали ставлення давніх кочовиків до них. З одного боку, дзеркала – привізні, і відповідно, дорогі предмети – високо цінувалися, могли передаватися з покоління в покоління; у будь-якому випадку, нерідко в поховання вони потрапляли сильно зношеними і пошкодженими, тобто після тривалого використання [Фиалко 2011, с. 82].

Загалом Вартієнко у своїй роботі «Релігійні функції дзеркала у Скіфії та Ірані» пише про те, що дзеркало часто інтерпретувалося як атрибут жіночого божества, саме божества землі та родючості, пов'язаного з культом сонця. Також як маркер божественної влади та джерело магічних сил, як вже було згадано з тексту О. Є. Фіалко, що вказувала на притаманну іраномовним народам віру в особливу магічну силу дзеркал і пов'язаний з цим культ жіночого божества. Дзеркало також є постійним атрибутом «скіфської богині», тобто можна сказати, що атрибутом божеств воно було у багатьох культурах [Гавриловская 2017, с. 29]. Прикладом цього може бути легенда про дзеркало Цариці Кака-Шин, яке могло розбити ворожі війська, і царя Іскандера, який проголосив їй війну і створив таке саме дзеркало [Хазанов 1964, с. 93].

Звертаючись до скіфів, перш за все варто згадати відоме келермеське дзеркало, багатий декор якого відображає віру в магічну силу дзеркал як заступників людини. «Звірі і звіроподібні чудовиська, зображені на дзеркалі, підсилюють його магічні властивості, а володарка всіх цих істот – богиня Кібела з високої гори дивиться на своє царство і направляє його таємничі сили на благо власника дзеркала – скіфського вождя, забезпечуючи його багатством, могутністю і щастям», – так трактує зображення на дзеркалі його остання дослідниця М. І. Максимова. Багато скіфських дзеркал мають ручку, виконану в звіриному стилі, а на одному з них поміщена лита головка грифона. Це, з огляду на існуючу думку про магічний характер скіфського звіриного стилю, підтверджує думку М. І. Максимової [Хазанов 1964, с. 93].

Про те, що дзеркала у сарматів, крім чисто побутового, мали ще якесь релігійно-магічне значення, свідчать, як пише А. М. Хазанов у своїй роботі «Релігійно-магічне розуміння дзеркал у сарматів», наступні факти:

1. Бронзові дзеркала є постійною знахідкою в похованнях всіх чотирьох ступенів сарматської культури (савроматський – VI-IV ст. до н.е., Прохорівський – IV-II ст. до н.е., Сусловський – I ст. до н.е. – I ст. н.е.,

Шиповський – II-IV ст. н.е.). Мабуть, в похованнях жодної іншої археологічної культури дзеркала не зустрічаються так часто, як в сарматських. При цьому інші складові частини туалетно-косметичних наборів, що складаються з мініатюрних посудин, дзеркал, графіту і т.і., зустрічаються значно рідше.

2. Дзеркала постійно знаходять не тільки в жіночих, а й в дитячих і чоловічих похованнях, в яких інші частини жіночого туалетного набору ніколи не зустрічаються.
3. Як правило, дзеркала в похованнях знаходяться в розбитому стані. Іноді замість цілого дзеркала в поховання клали лише половину або ще менший його уламок.
4. Деякі нерозбиті дзеркала, знайдені в похованнях, носять сліди навмисного пошкодження [Хазанов 1964, с. 89].

Покладене в поховання дзеркало несе інформацію, яка відображає ритуал і культуру поховання, характерні для конкретної території та народу, що проживає на ній. Аналізуючи положення дзеркал, дослідник отримує можливість простежити рух певної культури поховання на різних етапах розвитку суспільства і на різних територіях [Каримова 2013, с. 201].

Так, наприклад, матеріали деяких могильників демонструють, що дзеркала можуть бути не тільки предметом супровідного інвентарю безпосередньо в могилі, а й атрибутом усього поховального комплексу. На думку Г. Вертієнко, дзеркало присутнє у скіфських похованнях для потреб деяких етапів поховального обряду, а саме «переходу» та «приєднання» [Вертієнко 2012, с. 31]. У зв'язку з цим вона згадує звичай «ламання дзеркал» для поховального інвентарю вже у сарматів. Проте цей звичай проіснував лише до IV-V ст. н.е., потім остаточно зник і в поховання знову стали класти цілі дзеркала. Функцію «порталу» для душі дзеркало виконує, судячи з цього, саме у цілісній формі, як свідчить скіфський, савроматський і більш пізній археологічний матеріал.

Дзеркала виділяються з набору похоронного інвентарю сарматів. Дослідники одностайні в розумінні савромато-сарматських дзеркал як носія прихованого сакрального сенсу. Спори викликає трактування ритуалу і його характер. Очевидно, що релігійно-магічне значення дзеркал має велику кількість граней, і навіть невелика вибірка етнографічних даних це підтверджує. Типовим для сарматів було і зміна характеру застосування дзеркал у поховальному обряді. У савроматской час основна маса дзеркал знаходиться в похованні в цілому вигляді [Вагнер 2012, с. 174].

Для ранньосарматського часу характерна наявність в похованнях розбитих дзеркал, причому найчастіше в могили клали не всі уламки. Цікаву закономірність зазначила Е. А. Коробкова, вказавши на наявність в 54% ранньосарматських поховань з дзеркалами різної зброї. Цілком ймовірним на такому тлі бачиться розуміння сарматами на ранньому етапі культури дзеркала як зброї (для якого також характерний обряд навмисного псування), або як предмета, що поглинав душу ворога, яку необхідно було знищити (знешкодити) після смерті власника дзеркала [Вагнер 2012, с. 174].

Важко сказати, до якого саме часу відноситься у сарматських племен виникнення звичаю розбивати дзеркала в похованні. Більшість дзеркал савроматської культури знайдено цілими, а якщо вони і зламані, то не дають підстав вважати, що це зроблено навмисне. Взагалі ж дзеркала в савроматських похованнях зустрічаються порівняно рідко. Це можна пояснити тим, що дзеркала були ще недостатньо поширені в побуті, але, можливо, що вони ще просто не стали настільки важливою ритуальною частиною обряду поховання, як це було в більш пізній час.

У середньосарматський час відбувається зміна ставлення до значення дзеркала в бік предмета домашнього культу, атрибута жіночого начала, про це говорить більший відсоток знаходження дзеркал в жіночих похованнях.

Співвідношення розбитих і цілих дзеркал в цей час збільшується на користь останніх [Вагнер 2012, с. 174].

У пізньосарматську епоху відбувається чергова зміна містичних уявлень про дзеркала, що яскраво виражається в змінах їх форм. Переважна більшість пізньосарматських дзеркал знайдено в цілому вигляді, що може бути пояснено таким чином. Швидше за все, невеликі дзеркала, що мають спеціальні засоби для пришивання або підвішування до одягу та прикрашені магічними символами, представляють собою обереги або амулети, які повинні були зберігати свої здібності і після смерті власника [Вагнер 2012, с. 174].

Взагалі, за Хазановим, звичай умисного розбивання дзеркала не є чимось абсолютно винятковим. Як можна побачити по тому, що вже було зазначено вище, по всій Азії можна було побачити традицію навмисно ламати дзеркала на пам'ять один про одного при розлуці родичів, коханців і подружжя або щоб засвідчити особу посланця, який прикладав даний йому в дорогу фрагмент дзеркала до частини, що була у адресата. Однак зіставити ці факти зі звичаєм розбивання дзеркал у сарматів можна лише частково: у сарматів цей звичай пов'язаний з особливим похоронним обрядом, і ніяких слідів існування його в побуті ми не спостерігаємо [Хазанов 1964, с. 91].

У прохорівській культурі вже більша частина дзеркал була покладена до могили в розбитому стані, часто навіть клали повне дзеркало, а лише його частину. Приблизно те ж саме можна сказати про час сусловської культури, про те тоді вже частіше зустрічалися випадки покладення в могилу цілого дзеркала, непошкодженого. А за шиповської культури розбиті дзеркала в похованнях взагалі майже не зустрічаються.

Т. М. Кузнецова також вказує на те, що дзеркала у похованнях зустрічаються як цілими, так і фрагментованими, характер пошкоджень у них також буває різним. Так існує думка, що знайдена у могильнику частина дзеркала може бути пояснена тим, що іншу частину його лишали нащадкам,

адже дзеркала були річчю рідкісною та по-своєму коштовною. Пошкодження на поверхні безпосередньо дзеркальній можуть свідчити про те, що з дзеркалом здійснювалися певні магичні дії ще за життя його власника. Дзеркала з пошкодженнями на оборотному боці можуть вказувати на уявлення людей про звільнення «души предмета», яка має піти разом зі своїм господарем. Також існують певні характерні пошкодження, наприклад, отвори для підвішування дзеркала, які свідчать про звичайне побутове використання дзеркал [Вартієнко 2012, с. 31]

Крім сарматських поховань, звичай умисного розбивання дзеркал зафіксований тільки в так званих підбійних і катакомбних похованнях Середньої Азії, що датуються останніми століттями до нашої ери – першими століттями нашої ери. Цікаво, що розбитими, знайдені навіть імпорتنі (отже, дорожчі) дзеркала. Питання про походження цього звичаю в Середній Азії пов'язане з невирішеним ще питанням про походження катакомбних і підбійних поховань Середньої Азії і їхній зв'язок з сарматами [Хазанов 2964, с. 95].

Також багато дослідників визначає дзеркало як дуже важливий атрибут індоіранської весільної обрядовості. Тут можна згадати історію весілля божеств Соми і Сур'ї. Сонячний диск, еквівалентом якого є дзеркало, виступав тут символом і атрибутом цієї богині. Також загалом можна відзначити досить багато традицій весільної обрядовості у індоіранських народів: у індійській шлюбній церемонії молодята вперше бачать один одного саме через дзеркала, а іноді і через систему дзеркал, у таджиків Ура-Тюбе також існує звичай споглядання в дзеркало, також це видно у представників у представників іроні, у мешканців областей, де проживало іраномовне населення, а також у тюркомовних кочівників Ірану [Вартієнко 2012, с. 30]. Деякі дослідники вважають, що після цього «споглядання» наречена вже не може відмовитися від весілля і звертають увагу на те, що дзеркало приносить на весілля і тримає саме наречений або взагалі третя особа.

Іранська традиція свідчить про використання дзеркала і в інших "перехідних" обрядах (перехід від одного стану до іншого). Наприклад, в ритуалі подорожі, при якому, перед тим як вирушати у дорогу, готуються майже ті ж самі ритуальні речі, що і при укладанні шлюбу (вихід за межі "своєї" території і "контакт" із "новим світом" потребували відповідного "портального"/апотропеїчного набору). Перед купівлею також застосовували дзеркало, тому що відбувався символічний перехід людини на нове місце, яке завжди вибиралося з "оглядкою на потойбічний світ". Дзеркало ставлять на святковий стіл Хафт-сін під час свята Ноуруз (для забезпечення "переходу" від старого до нового року як космогонічного акту) [Вартієнко 2012, с. 30].

Отже можна сказати, що для іранських ритуалів, пов'язаних с життєвим циклом, дзеркало є одним з «універсальних» предметів, які зустрічаються дуже часто. Часто дзеркало з'являється у ритуалах, що безпосередньо пов'язані з переходом людини у новий для неї стан. Не важливо – життєвий, соціальний або територіальний. Тобто семантика дзеркала певною мірою символізує переродження, ідею оновлення та переміщення. Не можна також не згадати ідею «подвоєння» світу, його відображення, тобто виразний зв'язок з інобуттям. Дзеркало виконує роль певного порталу саме через свою здатність відображати світ, створювати певне «задзеркалля» – світ примарний, потойбічний.

Г. Р. Каримова досліджує дзеркало у поховальних обрядах епохи енеоліту та бронзи на прикладі могильників Таджикистану. Вона зазначає, що на території Таджикистану виявлено та піддано дослідженням більше 20 могильників епохи бронзи. З них 11 мають в активі бронзові дзеркала. Для періоду енеоліту відомо тільки одне дзеркало, знайдене в Саразмі. Інших поховань цього періоду для Таджикистану не виявлено. Для енеоліту – бронзового століття Таджикистану відомі чотири типи бронзових дзеркал: кругле плоске без ручки, кругле увігнуте без ручки, кругле плоске з ручкою і кругле плоске з петелькою. Окремо стоїть саразмське дзеркало з ручкою,

лопаткоподібне за формою [Каримова 2013, с. 202]. Проте незважаючи на загальну типологію дзеркал, вони все одно мають певні розбіжності. Їх розрізняють за типом і складом металу, з якого дзеркала зроблені.

Вже згадувалося, що велику роль займає місце дзеркала у похованні. Так О. Є. Фіалко пише про те, що дзеркала в могилах скіфів, як правило, клали під плечем або поруч з рукою. Таким чином, цей предмет, з одного боку, знаходився ніби в зоні досяжності, з іншого – стикався з небіжчиком [44, 86]. Г. В. Вартієнко згадувала про могильники, де дзеркало знаходилося біля лівого крила тазової кістки (ймовірно, було підвішене на поясі покійника), також були випадки, коли дзеркало було не просто супровідним матеріалом, а атрибутом усього могильника, так згадувалися кургани, де дзеркала були покладені на верхніх колодах зрубу [Вартієнко 2012, с. 31]. Г. Р. Каримова ж приводить досить чітке розрізнення в розташуванні дзеркала в похованнях епохи бронзи і поділяє їх на чотири типи, де дзеркало покладене за спиною покійного (а), над його головою (б), перед обличчям (в) або знаходиться на грудях (г) [Каримова 2013, с. 203].

Для пам'яток, в похоронній культурі яких мали місце поховання з дзеркалами, показовим є той факт, що при великій кількості поховань не в усіх були знайдені дзеркала, так само як і окремі предмети іншого призначення. Сам факт присутності дзеркала в інвентарі поховання свідчить про приналежність дзеркал до атрибутів, що відображає рід занять покійного. Магічна роль дзеркала у багатьох народів Азії і Європи загальновідома [Каримова 2013, с. 209].

Багато відомостей про культово-магічні функції дзеркала є в фольклорі таджиків. Дзеркало захищає казкових героїв від дії злих духів і сил. Дзеркало пов'язано з водою – на тому місці, де падає кинуте героєм дзеркало, утворюється водойма, ставок, озеро або річка. Навіть в таких малих відомостях про дзеркала відчувається поділ дзеркал за призначенням. У плоских дзеркалах

не може триматися рідина, швидше за все, це відноситься до функцій увігнутого дзеркала. А діяльність, пов'язана з використанням увігнутих дзеркал, швидше за все зводилася до лікування, чим в давнину займалися чаклуни і шамани. Отже, поховання з увігнутими дзеркалами можуть бути визначені як поховання шаманів [Каримова 2013, с. 209].

Таємничість дзеркального відображення здавна є стимулятором міфологічної уяви. Звідси численні прикмети, перекази і звичаї, пов'язані з дзеркалом. Наприклад, як пише З. К. Кусаєва, осетини намагаються уникати можливості відображення немовлят в дзеркалі до появи перших зубів. Згідно з повір'ям, дитина виявляється беззахисною перед темними силами, які за допомогою відображення в дзеркалі здатні забрати її душу в інший світ. Близькість міфологеми дзеркала до ідеї смерті визначила необхідність обережного поводження з предметом. У осетин, як і у багатьох народів, до наших днів існує прикмета, що розбите дзеркало приносить нещастя. Вона заснована на міфологічних уявленнях про небезпеку, що таїться при руйнуванні кордону, і можливості проникнення нечистих сил в світ людей. Отже, уявлення про дзеркало як міфологеми інфернального простору і сформували віру в негативну магію предмета, здатного завдати шкоди людині [Кусаєва 2016, с. 65].

Підбиваючи підсумок, можна сказати, що дзеркало у культурі давніх суспільств грало важливу роль частіше навіть не у повсякденному використанні, а саме у контексті певних релігійно-магічних уявлень, практик та обрядів. Дзеркало дуже часто було частиною супровідного інвентарю у похованнях і, незважаючи на те, що взагалі-то було жіночим атрибутом, зустрічалося як у жіночих та дитячих похованнях, так і у могилах чоловіків. Часто дзеркалу надавався певний негативний сенс, що яскраво відображається, наприклад, у традиції завішувати дзеркала після чиєїсь смерті. Це перш за все пов'язано з вірою в те, що дзеркало є вмістилищем для людської душі, тому часто зустрічалася віра в те, що душа покійного власника дзеркала могла

«утягнути» за собою душу живої людини. Саме подібні уявлення були причиною і покладення дзеркал до могил разом із померлим. Часто зустрічається традиція навмисного ламання або пошкодження покладених у поховання дзеркал, що й досі трактується різними причинами.

Проте на противагу вірі в негативні можливості дзеркал, часто магія цього предмета, на думку людей давніх суспільств, могла захистити свого власника від нечистої сили і взагалі у деяких народів, яскраво це видно на прикладі Китаю, дзеркало мало цілком позитивне значення. Вважалося, що правильно нанесені на нього орнаменти могли принести власнику добробут і щастя. І, що також не мало важливо, дзеркало часто виступало атрибутом богів і носило в собі силу зв'язку земного й божественного, трактувалося як символ життя та сонця і т. і..

РОЗДІЛ ІІІ. ПРИКЛАДИ ТА ЗНАХІДКИ

Як вже згадувалося вище, дзеркало часто було частиною універсального інвентарю у похованнях давніх суспільств і загалом традицію покладення дзеркал у могильники зберігалася у деяких культурах майже до сучасності. В культурі багатьох народів з найдавніших часів дзеркалу відводилася особлива роль не тільки в похованнях, але й в ритуальних практиках загалом.

Оскільки вважається, що першими осередками виробництва дзеркал були єгипетський, індо-іранський і сибірсько-китайський ареали, величезна кількість знахідок була зроблена саме на цих територіях.

Зі знахідок скіфської культури відомо досить багато пам'яток, однією з найвідоміших є вже згадане келермеське дзеркало, дослідженню якого були присвячені роботи М. Ю. Вахтіної, С. А. Рагуленко та інших. Мабуть, серед художніх виробів, виявлених в скіфських архаїчних комплексах Північного Причорномор'я, саме це дзеркало викликало найбільшу увагу дослідників. Причини цього зрозумілі – річ ця виняткова для своєї епохи і «ключова» у багатьох відношеннях [Вахтина 2000, с. 52].

Перший найбільш повний опис і аналіз дзеркала зробила М. І. Максимова. Вона детально описала зовнішній вигляд дзеркала, методику декорування, провела порівняльний аналіз деяких персонажів. Дзеркало датується серединою VI ст. до н. е.. Сюжетну композицію дзеркала М. І. Максимова представила як комплекс міфологічних образів, які забезпечують власнику багатство, могутність і щастя. Найбільш детальний аналіз художніх образів і прийомів декорування келермеського дзеркала провів В. А. Кисіль, також цій пам'ятці приділяв увагу Д. С. Раєвський, сюжети аналізував Д. А. Мачинський, В. С. Газданова, Л. С. Марсадолов [Рагуленко 2015, с. 70].

Дослідниками представлений досить широкий спектр тлумачень. Деякі з них оригінальні, інші збігаються в інтерпретаціях, але в більш розгорнутому вигляді. Інтерпретація архаїчного мистецтва як сукупності своєрідних текстів

включає в себе завдання з'ясування характеру властивих йому кодів і принципів їх співвіднесеності [Рагуленко 2015, с. 70].

«Головним» персонажем в декорі, що прикрашав електрову обкладку срібного дзеркала з Келермеса, є зображення крилатого жіночого божества, яке повністю займає один з секторів цієї обклашки [Вахтина 2000, с. 52]. М. І. Максимова саме це зображення виділяє як центральне та відповідне [Рагуленко 2015, с. 71], але загалом на дзеркалі виділяється всього вісім секторів, деякі з яких (1/5 та 3/7) створюють певні сюжетні композиції. І саме до них багато дослідників прив'язують загальну семантику дзеркала.

Велику увагу дослідники приділили дослідженням, що пов'язують зображення на келермесському дзеркалі з календарною системою. Так, наприклад, Д. С. Раєвський в трактовці сюжетів дзеркала наполягав на астрально-календарній семантиці. Він вважав, що сектори 1 та 5 символізують дні сонцестояння, а сектори 3 та 7 пов'язані з днями рівнодення [Рагуленко 2016, с. 66], інші ж сектори, як він вважав, потребують окремого дослідження.

До календарної тематики звертається і В. С. Газданова, наполягаючи, що декор дзеркала зображає по суті своїй скіфський календар, що відображає цикл сонця, де вісім секторів це, за індоіранською традицією, вісім календарних сезонів. До подібного дослідження вдається і Л. С. Марсадолова, проте прив'язує сюжети секторів до зодіакальних сузір'їв [Рагуленко 2016, с. 67]. Роботи цих двох дослідників, як вважає Рагуленко, не відображають цілісність семантичної структури декору келермесського дзеркала, проте також зауважує, що вони праві в своєму поданні декору дзеркала як сезонно-астральних періодів річного циклу.

Усі вісім секторів декору дзеркала поділяються дослідниками на два «близнючні» квартети, які є не тільки елементом структури в декорі, але також

містять в собі загальну індоіранську календарно-міфологічну матрицю [Рагуленко 2016, с. 67].

Дзеркало перебувало в складі похоронного інвентарю знатного скіфського воїна, похованого в Келермеському кургані. Як відомо, поховальний обряд є найбільш консервативним явищем в культурі і як зазначає сам Геродот: скіфи наполегливо уникають чужоземних звичаїв, і за порушення цього табу, як правило, передбачалася смертна кара, прикладами цього є доля Анахарсіса і Скіла. В силу цих обставин келермеське дзеркало, не відповідає воно вимогам духовної та обрядової традицій скіфів, навряд чи стало б частиною скіфського поховального комплексу.

Це дзеркало є пам'ятником скіфського мистецтва (сформованого в результаті синтезу скіфської і давньосхідної образотворчих традицій), декор якого виконаний відповідно до вимог семіотичних канонів скіфської міфологічної «моделі світу» [Рагуленко 2015, с. 73].

До скіфської культури в своїх дослідження звертається О. Є. Фіалко і розглядала роль дзеркал в обрядах скіфів на прикладі двох бронзових дзеркал з розкопок колишніх років, що зберігаються в фондах Інституту археології НАН України. Вони знайдені в двох похованнях (дитячому і жіночому) одного кургану, дослідженого співробітниками Інгульської археологічної експедиції Інституту археології [Фіалко 2011, с. 79].

Дзеркала однотипні, односкладні, з опукло-увігнутих диском і бічною ручкою, основа якої має дисковидний кінець. Обидва дзеркала лежали за головами покійників. Аналізуючи ці дзеркала, Фіалко звертає увагу на декілька факторів. По-перше, могильники, де були знайдені дзеркала, знаходилися на одній осі, що підтверджує єдине планування для поховань і взаємозв'язок покійників. По-друге, дослідниця згадує про традицію ламання дзеркал, про яку написано вище. Очевидно, як вважає Фіалко, що обидва дзеркала були зіпсовані навмисне. Причому дзеркало з поховання дитини згорнуто так, ніби в

ньому знаходилася душа померлого, щоб в його диску вже ніколи не могло з'явитися чиєсь відображення. На можливий зв'язок з ритуальною практикою цієї дитини можуть вказувати і мініатюрні посудини (явно не утилітарного призначення), і намисто з набором різних підвісок-амулетів. Диск дзеркала з могили жінки пошкоджений в меншій мірі [Фиалко 2011, с. 84].

Дзеркалам – атрибутам магії в обряді знешкодження і якоїсь нейтралізації небіжчиків – відводилася особлива роль. Тому в одних випадках їх поміщали в спеціальний матерчатий, шкіряний або дерев'яний футляр, в інших ламали, роблячи їх непридатними для подальшого використання, в інших – розрізали, змінюючи таким чином їх смислове навантаження [Фиалко 2011, с. 85].

У контексті розбивання і навмисного псування дзеркал дослідниця згадує погнуту ручку зламаного дзеркала з насипу кургану № 236 в уроч. Колонтаєвка, також серію цих предметів продовжують і дзеркала з кургану № 17 у с. Нововасилівка. Звичай розбивати дзеркала відзначений в алтайських похованнях Пазирикської культури, хуннських могилах Забайкалля, савромато-сарматських пам'ятках [Фиалко 2011, с. 82].

Г. В. Вартієнко приводить приклади того, коли дзеркало є супровідним інвентарем у могилі чоловіків, що загалом зустрічається рідше. Дзеркало завжди вважалось частиною жіночої атрибутики, проте є випадки, коли дзеркала клали і до поховань чоловіків.

Так, наприклад, цікавим є поховання в кургані Казил-Джар IX на Алтаї, де була відкрита непограбована могила чоловіка без голови й кисті правої руки [Вартієнко 2012, с. 31]. І, що важливо, дзеркало було частиною супровідного інвентарю цього поховання. Точніше, воно було єдиним супровідним інвентарем. Бронзове дзеркало з високим бортиком стояло на ребрі біля лівого крила тазової кістки. Цей випадок підтверджує, що дзеркалу надавався і справді величезний семіотичний статус в поховальному обряді.

Про звичай навмисного розбивання дзеркал згадує і А. М. Хазанов, але вже у контексті сарматської культури. Він зазначає, що деякі дзеркала були покладені до сарматських поховань цілими, проте вони носять сліди умисного пошкодження. Так, на обідку дзеркала з Калинівського могильника (курган № 55/8) чітко видно насічки, зроблені знаряддям типу зубила. Диск дзеркала з курганів у ст. Лебязжа пробитий якимось гострим знаряддям. Дзеркало з могильника у с. Політотдельсе (курган № 5/5) навмисне зігнуто. На диску ще одного дзеркала з того ж могильника (курган № 19/31) є дві глибокі тріщини, ймовірно також штучного походження. Ці приклади свідчать про те, що звичай розбивати або псувати покладені в могилу дзеркала приховує намір «умертвити» – дзеркало або, точніше, те, що в ньому приховано [Хазанов 1964, с. 93].

Б. А. Литвинський розглядав дзеркала у контексті вірувань давніх ферганців і також акцентує велику увагу на пошкоджених дзеркалах. При розкопках курганних могильників II ст. до н.е. – VII ст. н. е. на території Ісфарінського району Ленінабадської області Таджикиської РСР у багатьох похованнях були виявлені дзеркала. Це імпортовані китайські дзеркала ханьського часу, а також дзеркала місцевого виробництва і мініатюрні дзеркала-підвіски. Серед цих знахідок особливу увагу звертають саме на навмисно розбиті дзеркала. Така, наприклад, половина бронзового дзеркала з нижнього поховання кург. № 3 Ворухського могильника [Литвинський 1964, с. 97].

Вивчення краю дзеркала показує, що воно не розбилося в процесі використання, а було спеціально пошкоджено. З цією метою якимось гострим знаряддям типу зубила, по якому били чимось важким, приблизно посередині тильної поверхні була проведена ламана борозенка. Подібне було помічено й в інших знахідках місцевого виробництва. Дзеркало з кургану № 40 могильника у Ворухській ущелині було по лінії діаметра надрублено на половину товщини його листа, а потім розламане. На дзеркалі з кургану № 75 Ворухського могильника зберігся слід від зубила на бортику. Те ж саме можна сказати про

одне з дзеркал Карабулакського могильника. Навмисно розбиті дзеркала знайдені в Карабулакському, Караджарському і інших могильниках Фергана. Слід зазначити, що дзеркала або їх фрагменти є далеко не у всіх похованнях зазначених могильників. Це може свідчити про наявність майнового розшарування [Литвинский 1964, с. 98].

Проте, як писав Литвинський, зовсім інша ситуація виявляється зі зробленими з дзеркал (найчастіше з уламків дзеркал) амулетами, які, звичайно, використовували ще за життя покійного.

На деяких з них, наприклад фрагментах з Ворухського могильника (кург. № 11) і могильника Чорку I (кург. № 28), ретельно сточені і округлені гострі кути. Те ж саме простежується і на фрагментах некитайських дзеркал. Уламки спеціально сточувалися, іноді їм надавалася форма овального листка з отвором в одному з гострих кутів – наприклад фрагменти з могильника Сурх II (кург. № 3) і могильника Навгілем – Калантар-хона (кург. № 1). В одному кургані (могильник Сурх II, кург. № 23) знайдений фрагмент дзеркала, на довгій стороні якого виточений спеціальний напівкруглий виступ з отвором. Всі ці фрагменти можна розглядати як амулети, що, мабуть, застосовувалися живими людьми [Литвинский 1964, с. 100].

Загалом подібні дзеркала-підвіски зустрічаються доволі часто не тільки у жіночих похованнях, а й у чоловічих. Вважається, що вони мали оберігати своїх власників не тільки за їхнього життя, але й після смерті. Це тільки ще раз підтверджує те, що дзеркало у віруваннях давніх ферганців, на прикладі дослідження Литвинського, і, ширше, загалом у віруваннях давніх суспільств, мало особливе магічне значення.

Китайські дзеркала у своїй роботі «Китайські дзеркала з пам'яток хунну» розглядає І. В. Філіппова. Дзеркала, знайдені на цій території, автор розподіляє на чотири типи, назви яких були взяті з китайської літератури.

Перший тип – жи гуан. Другий тип – гуй цзю («упорядкований»), що були розповсюджені в ханьські часи. Існують дві думки з приводу часу появи цього типу дзеркал, які спираються на особливості епох. Перша впливає з суті орнаменту, який, на думку дослідників, відображає космогонічні уявлення давніх китайців про розділення Всесвіту. Друга думка трактує орнаменти на таких дзеркалах як зображення дощечки для гри в Лубо, що була популярна у ханьські часи. Третій тип – джао мін. Цей тип дзеркал часто зустрічається у похованнях пізньої Західної Хань і його назва, та взагалі стилістика написів на цих дзеркалах, розшифровується як «ясний, світлий». І останній, четвертий тип – си жу. Його назва розшифровується як «чотири основних соска». Дзеркала цього типу мають різне орнаментування, проте спільною рисою є наявність чотирьох сосків. Цей тип у китайців пов'язаний з астрологічними уявленнями [Филлипова 2000].

Дзеркала і у Китаї розглядалися як вищою мірою ефективний магічний засіб для протистояння злим духам. Декорації на їхній оборотній стороні тісно пов'язані з релігійно-магічними віруваннями китайців. Загалом вони вважали, що дзеркало приваблює «воду життя», воно розглядалося як атрибут жіночого божества [Литвинский 1964, с. 102].

Про таку віру в благотворну силу дзеркал свідчать написи на багатьох з них, які зустрічаються починаючи з IV ст. до н. е.. Написи ці зібрані і видані Б. Калгреном, гадаю, слід привести декілька прикладів, які приводив у своїй роботі А. М. Хазанов:

- *«Нехай Ви постійно будете впливові і багаті, хай у Вас не буде поганих подій, нехай кожен день приносить Вам насолоду, нехай у Вас будуть вино і їжа».*
- *«Якщо Ви будете носити це дзеркало, Ви побачите великі божества...; нехай Ви завжди будете багатим і впливовим; нехай Ви будете вільні від*

печалі і турбот; це дзеркало чисте і світле, нехай Ви збережете своїх синів і онуків».

- *«Я зробив це світле дзеркало, подібні до нього рідкісні у світі, воно світле як сонце, воно світео як сонце і місяць; нехай у Вашої Високості будуть сини і онуки, нехай його [дзеркала] власник живе довго, нехай у нього буде радість без кінця» [Хазанов 1964, с. 91].*

Проаналізувавши характер приведених знахідок, можна побачити, що багато уявлень і традицій, наприклад, звичай псувати дзеркала перед покладенням їх у могилу, були характерними для багатьох давніх культур і загалом риси наділення дзеркала магичними якостями є у великій мірі схожими й спільними. Проте все одно вимальовується певна специфіка, яку дослідники й до сьогодні не можуть розшифрувати й трактувати з повною впевненістю. Яскравим прикладом такої «неоднозначності» і, впливаючи з цього, цікавості є келермеське дзеркало, дискусії з приводу значення орнаментів на ньому ведуться й досі. Певні характерні особливості у відношенні до дзеркал спостерігаються на Далекому Сході, у Японії та Індії, де відомі знахідки яскраво вказують на ставлення до дзеркала як до предмета, що перш за все оберігає власника та має позитивні властивості. Окрім звичайних дзеркал зустрічаються також і зроблені з частин дзеркала амулети та обереги, які люди використовували ще за життя, що також показує віру давніх людей в силу дзеркал захищати власника від злих сил.

Отже, загалом проаналізувавши специфіку використання дзеркал у релігійно-магічних практиках давніх суспільств, особливості розуміння ролі дзеркала у житті людей та певні особливості трактування семантики дзеркал, можна зробити висновок, що з давніх часів дзеркало було не просто предметом побуту і атрибутом божеств у міфологічній свідомості людей, а й було нерозривно пов'язане з їхніми віруваннями у потойбічне життя та існування людської душі, «інших» сил та світів, певним «порталом» у які й виступали дзеркала.

ВИСНОВКИ

- Було пояснено поняття «дзеркало» у різних мовах протягом різних історичних періодів. А саме визначено зв'язок між становленням його термінології та визначенням його семантики.
- Була визначена роль дзеркала в історії як предмета культури і означено два основних рівня його функціонування. Зокрема *перший рівень* – рівень безпосереднього відображення дзеркалом світу, тобто безпосереднє, побутове, повсякденне поняття дзеркала. Та *другий рівень* – рівень опосередкованого відображення дзеркалом світу, тобто коли дзеркало свідомо поміщено в об'єкт відображення.
- Було досліджено релігійно-міфологічне підґрунтя семіотики дзеркала в культурах давніх суспільств. Особливу увагу слід приділити уявленням давніх людей про потойбічне життя та існування людської душі, що відобразилося в сферах використання дзеркал, а також значення дзеркала як певного божественного атрибуту й посередника між світом «нашим» і «чужим».
- Було досліджено сфери використання дзеркала як предмета, що наділений певними особливими магічними якостями, у контексті різних культур. Найяскравіше виділяються особливості використання дзеркала у поховальній та весільній обрядовості, а також у певних магічних практиках, які мали на меті захистити власника дзеркала або принести йому щастя та добробут.
- Було проаналізовано знахідки та пам'ятки різних культур давнини, що є яскравими прикладами наділення дзеркала певною особливою семіотикою. Завдяки цьому було виявлено схожість та відмінності в обрядовості, традиціях та трактуванні семіотики дзеркала у різних культур, переважно на прикладах знахідок індо-іранського і сибірсько-китайського ареалів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Albenda P. Mirrors in the ancient Near East //Source: Notes in the History of Art. – 1985. – Т. 4. – №. 2/3. – С. 2-9.
2. Caputo G. B. Archetypal-imaging and mirror-gazing //Behavioral Sciences. – 2014. – Т. 4. – №. 1. – С. 1-13.
3. Eco U. Mirrors // U. Semiotics and the Philosophy of Language. Bloomington: Indiana University Press, 1983. P. 202—226.
4. Goldberg E. Pārvatī through the looking glass //Acta Orientalia. – 2002. – Т. 63. – С. 71-92.
5. Joy J. Iron Age Mirrors: a biographical approach. – Oxford : Archaeopress, 2010.
6. Байбурин А. К. Семиотический статус вещей и мифология// Материальная культура и мифология. Сборник музея антропологии и этнографии. Л., 1981.-Т. 37.-С. 215-226.
7. Баринаева Е. Б. Зеркала как источник по истории контактов народов Средней Азии с Китаем в древности и средневековье //Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Всеобщая история. – 2012. – №. 4.
8. Богомолов Г. И., Максудов Ф. А., Бабаджанов Б. М. БРОНЗОВОЕ ЗЕРКАЛО ИЗ СЕЛЕНИЯ БЕШКУБИ ЗААМИНСКОГО РАЙОНА //THE LAST ENCYCLOPEDIST. – С. 121-135.
9. Борухов Б. Л. «Зеркальная» метафора в истории культуры. Логический анализ языка. Культурные концепты. - М., Наука, 1991.-е. 109 - 117.
10. Вагнер Е. В. История изучения сарматских бронзовых зеркал //Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения. – 2012. – №. 1.

- 11.Вертієнко Г. В. Релігійні функції дзеркала у Скіфії та Ірані (скіфська богиня та зороастрійська Даена: спільні риси?) //Східний світ. – 2012. – №. 2. – С. 29-42.
- 12.Вахтина М. Ю. Келермесское зеркало, сектор б: лиса, медведь и птица //Stratum plus. Археология и культурная антропология. – 2000. – №. 3. – С. 52-71.
- 13.Гавриловская А. С. Концепт «Зеркало» в мифологии и фольклоре. – 2017.
- 14.Глюк И. И все это делают зеркала. М.: Мир, 1970 - 191 с.
- 15.Голубишко И. Ю. ПАРАДИГМА ВЕЩНОГО ОБРАЗА ЗЕРКАЛО В РАССКАЗЕ КОРОЛЕНКО “ХУДОЖНИК АЛЫМОВ” ЖНИК АЛЫМОВ” //Відповідальний редактор: ЮО Маркітантов. – 2009. – С. 209.
- 16.Гольцова А. Д. Семиотика зеркала в китайской и славянской культуре //Китай: история и современность.—Екатеринбург, 2018. – 2018. – С. 56-62.
- 17.Дегтярева О. А. Зеркало как общекультурный феномен. Автореферат на соискание ученой степени кандидата культурологии. СПб., 2002. - 24 с.
- 18.Дружкин Ю. С. Культура в зеркале-зеркало в культуре //Наука телевидения. – 2012. – №. 9.
- 19.Живов В. М. Московско-тартуская семиотика: ее достижения и ее ограничения //Новое литературное обозрение. – 2009. – №. 98. – С. 17-27.
- 20.Золян С. Т. «Свет мой зеркальце скажи .»(к семиотике волшебного зеркала)// Зеркало. Семиотика зеркальности. Труды по знаковым системам. Тарту, 1988. - Вып. XXII. - С. 32 - 44.
- 21.Исупов К. Г. Зеркало// Культурология XX век. Энциклопедия: в 2-х т. СПб.: Университетская книга; ООО «Алетейя», 1998. - Т.1. - С. 217 - 219.

22. Калинин И. Тартуско-московская семиотическая школа: семиотическая модель культуры/культурная модель семиотики //Новое литературное обозрение. – 2009. – Т. 98. – С. 27-56.
23. Каневская, М. Семиотическая значимость зеркального отображения: Умберто Эко и Владимир Набоков //Новое литературное обозрение 60 – 2003 – С. 204-213.
24. Каримова Г. Р. Зеркало в связи с погребальными обрядами в эпоху неолита и бронзы (по материалам древних могильников Таджикистана) //Последний энциклопедист: к. – 2013 – Т. 90. – С. 200-221.
25. Ключева, Л. Б. Зеркало и его семиотические модификации в культуре //Вестник ВГИК 11 (2012): 16-32.
26. Комиссаров С. А., Черемисин Д. В. Культура, отраженная в зеркалах //Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. – 2014. – Т. 13. – №. 4. – С. 228-233.
27. Кулешова О. В. История зеркала как предмета-символа //Вестник культурологии. – 2018. – №. 2 (85). – С. 129-137.
28. Кусаева З. К. Семиотика зеркала в фольклорно-этнографической традиции осетин //Oriental Studies. – 2016. – №. 3.
29. Левин Ю. И. Зеркало как потенциальный семиотический объект// Зеркало. Семиотика зеркальности. Труды по знаковым системам. Тарту, 1988. -Вып. XXII. - С. 6 - 24.
30. Литвинский Б. А. Зеркало в верованиях древних ферганцев// Советская этнография. – 1964.- №3,- с. 96-104.
31. Лихацкая Л. Н. Зеркало как универсалия культуры //Мир науки, культуры, образования. – 2011. – №. 2.

- 32.Лотман Ю. М. К семиотике зеркала и зеркальности //Труды по знаковым системам XXII. Уч. зап. Тартуск. гос. ун-та. – 1988. – №. 831.
- 33.Мельшиор-Бонне С. История зеркала //М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 456 с.
34. Петрова І. В. Образ дзеркала у світовій художній культурі: узагальнення культурологічного досвіду //Збірники наукових праць професорсько-викладацького складу ДонНУ імені Василя Стуса. – 2017.
- 35.Плетнева Л. М. Металлические зеркала эпохи бронзы из Еловского могильника //Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2015. – №. 9 (162).
- 36.Правдивцев В. Л. Эти загадочные зеркала.. – 2003.
- 37.Приступа О. И., Стародумов Д. О., Яковлев Я. А. Окно в Бесконечность: Бронзовые зеркала раннего железного века //Томск: ГалаПресс. – 2002.
- 38.Рагуленко С. А. О семантике скифского зеркала из Келермеса (Часть I) //Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени Коста Левановича Хетагурова. – 2016. – №. 3. – С. 66-70.
- 39.Рагуленко С. А. О семантике скифского зеркала из Келермеса (Часть II) //Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени Коста Левановича Хетагурова. – 2016. – №. 4. – С. 55-59.
- 40.Рагуленко С. А. О семантике скифского зеркала из Келермеса (Часть III) //Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени Коста Левановича Хетагурова. – 2017. – №. 1. – С. 53-57.
- 41.Рагуленко С. А. История исследования серебряного зеркала из келермесского кургана //Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени Коста Левановича Хетагурова. – 2015. – №. 1. – С. 70-73.

42. Рон М. В. *Метаморфозы образа зеркала в истории культуры* : дис. – СПб. : [Рос. гос. пед. ун-т им. АИ Герцена], 2004.
43. Синкевич В. А. *Феномен зеркала в истории культуры* [Электронный ресурс]: философское эссе. – 2006.
44. Столович Л. Н. *Зеркало как семиотическая, гносеологическая и аксиологическая модель*// *Зеркало. Семиотика зеркальности. Труды по знаковым системам*. Тарту, 1988. - Вып. XXII. - С. 45 - 51.
45. Тишкин А. А. *Китайские зеркала из памятников ранних кочевников Алтая* //Россия и АТР, 2006, 4.
46. Тишкин А. А., Серегин Н. Н. *Металлические зеркала из памятников эпохи бронзы Верхнего Приобья* //Вестник Томского государственного университета. История. – 2013. – №. 2 (22).
47. Толстая С. М. *Зеркало в традиционных славянских верованиях и обрядах* //Славянский и балканский фольклор. – 1994. – С. 111-129.
48. Фиалко Е. Е. *Зеркала в обрядах скифов* //Боспорские исследования. – 2011. – №. 25.
49. Филлипова, И. В. *Китайские зеркала из памятников хунну* //Археология, этнография и антропология Евразии, 2000, 4: 100-108.
50. Хазанов А. М. *Генезис сарматских бронзовых зеркал*// Советская археология. – 1963. – №4. – С. 58-71.
51. Хазанов А. М. *Религиозно-магическое понимание зеркал у сарматов*// Советская этнография. – 1964. – №3. – С. 89-96.
52. Шевченко А. С. *Образ зеркала в японской культуре: символика, отражение в мифологии и литературе* //Филологические науки. Культура и искусство – 2019 – Том.4 – ч.1 – С.170-172.